

УДК 316.334:373.66

Бегаль О. М.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК СУСПІЛЬНО ЗНАЧИМА ДІЯЛЬНІСТЬ: СПРОБА ДЕСКРИПТИВНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглянуто основні історичні етапи розвитку соціальної роботи як суспільно значимої діяльності.

Ключові слова: соціальна робота, суспільство, діяльність, соціальна допомога, феномен.

В статье рассмотрены основные исторические этапы развития социальной работы как общественно значимой деятельности.

Ключевые слова: социальная работа, общество, деятельность, социальная помощь, феномен.

The article describes the main historical stages of social work as a socially significant activity.

The keywords: social work, community, work, social assistance, phenomenon.

Упродовж багатьох років об'єктом соціально-філософського дослідження були механізми орієнтації людини в соціальному просторі, процеси адаптації представників різних соціальних груп, форми передачі соціального досвіду тощо. У результаті цього було отримано величезний спектр оцінок одних і тих самих соціальних явищ, виявлено їхній вплив на усвідомлення та «корегування» соціальних процесів представниками різних соціальних груп.

Спрямованість, «корегування» може бути різною, в окремих випадках вона може спиратися на здоровий глузд, вироблений багатовіковим життєвим досвідом, в інших – суперечити йому. Тому уявлення про соціальну дійсність, що виникають на рівні буденної свідомості, так або інакше порушують питання «Як краще жити?». Ця проблема, пов'язана з умовами формування гідного людини середовища її існування. А тому в соціальних теоріях вона розглядалася на різних рівнях по-різному згідно із: логікою суспільного розвитку в цілому; удосконаленням соціальної політики й виникненням суперечностей суспільного розвитку; механізмами впливу людей один на одного й суспільства на них. У зв'язку з цим постала необхідність дослідження проблеми соціального захисту різних верств населення.

Сьогодні до аналізу засобів оптимізації механізмів соціальної допомоги, захисту громадян звернена увага дослідників з різних галузей суспільствознавства. Об'єктом їхнього вивчення стала специфічна діяльність, що оформилася на початку ХХ століття як самостійна професія й отримала назву «соціальна робота». Вагомий внесок у розробку теорії соціальної роботи внесли як західні зарубіжні вчені (Г. Бернер, Ж. Піаже, Ш. Рамон, Б. Скіннер, К. Уеллс, Л. Юнссон та ін.), так і російські й вітчизняні дослідники (В. Андрущенко, В. Бех, І. Бех, В. Бочарова, Л. Гусякова, М. Євтух, В. Киричук, М. Лукашевич, П. Павленок, М. Фірсов та ін.).

Слід зазначити, що дослідження українських учених спрямовані на онтологічні, функціональні й організаційні проблеми соціальної роботи.

Однак накопичений сучасною вітчизняною і світовою наукою матеріал з цієї проблематики свідчить як про багатоманітність досліджень, так і про деяку їхню односторонність, оскільки вони не спрямовані на системний аналіз соціальної роботи як соціокультурного феномену в контексті сучасних умов суспільного життя. Адже в умовах прискореного соціокультурного розвитку сучасного суспільства зростає рівень психологічної й організаційної беспорядності громадян, які звикли до традиційних способів діяльності. Як наслідок виникає конфлікт між новими соціальними умовами життя і традиційними уявленнями, що супроводжується стресами, невротами, відчуттям беспорядності. Аналіз соціальної роботи як соціокультурного явища, на нашу думку, слід розпочати з розгляду історичних коренів означеного феномену й проаналізувати основні тенденції розвитку соціальної роботи як суспільно значимої діяльності, що є метою цієї статті.

Відомо, що соціальна робота як суспільне явище має свою історію розвитку, її початковий період науковці відносять до XI–X століття до н. е., коли в Давньому Єгипті проводилася ритуальна, безкоштовна роздача хліба нужденним. Зокрема закони вавилонського царя Хаммурапі передбачали організацію соціальної взаємодопомоги серед населення. У Давній Греції, Давньому Римі також розвивається ідея філантропії, яка знайшла своє вираження в розподілі серед бідних верств населення хліба, одягу, грошей, у влаштуванні розваг для плебсу, що зафіксовано в гаслі «Хліба і видовищ!».

На початку нашої ери з виникненням християнства приймаються різні нормативно-правові акти з соціальних питань як релігійного, так і цивільного характеру. Наприклад, кодекс імператора Феодосія, у якому заборонялося жебракувати у Візантії. Серед християн велике значення мав так званий Сардукійський помісний собор 347 року, на якому було затверджено двадцять церковних правил про надання допомоги жебракам, сиротам, вдовам і мандрівникам.

У X–XIII століттях у країнах Західної Європи католицька церква утворює канонікати (духовні установи) і сприяє соціальній професіоналізації діяльності різних чернечих орденів. У цей період у суспільстві виникає необхідність виділення «адресної» допомоги нужденним. Так, прокажені й старі люди мали бути влаштовані в спеціальні притулки, де могли отримувати їжу й одяг. Саме в цей період добродійність з суспільного феномену стала переходити в об'єкт державної підтримки. Але, природно, про систематичну законодавчу діяльність в цій сфері мова ще не йшла.

Початкові кроки правового регулювання соціальної роботи у світі спостерігаємо ще в XIV столітті, коли у зв'язку зі складними суспільними процесами становлення капіталізму постають соціальні проблеми: зубожіння, жебрацтво, проституція, сирітство, експлуатація дитячої праці, алкоголізм тощо. Як наслідок, у країнах «старої Європи» видають законодавчі акти, які спрямовані на врегулювання проблеми бідності. Зокрема, у 1348 році у Великобританії на законодавчому рівні бідні були розподілені на дві категорії: «достойні бідні» (престарілі, інваліди, вдови, сироти) та

«недостойні бідні» (працездатні, але безробітні). Згідно з цим законом, допомога надавалась лише «достойним бідним» [5, с. 9].

Перші постійні державні установи догляду за інвалідами були організовані у Франції в 1606 році Генріхом IV. Це були два шпиталі як лікувальні установи, у яких проживали інваліди та надавалась необхідна лікарська допомога й харчування. У 1671 році Людовик XIV заснував у Парижі великий заклад догляду за військовими інвалідами на п'ять тисяч місць – Дім інвалідів. Також були засновані будинки інвалідів в Англії, зокрема у Челсі та Гринвічі (для моряків), а дещо пізніше в Берліні та Австрії [3, с. 12.]

Як відомо, XVIII століття для багатьох західних країн ознаменувалося потужним впливом ідей французького Просвітництва. Ці ідеї передбачали свободу особистості й визнання її «природних», наданих від народження прав.

Поступово іде в минуле система ізоляції незаможних від суспільства, а кожна з європейських держав робить свій внесок у справу захисту громадян. У законодавстві різних країн з'являється вказівка на те, що суспільство відповідальне не лише за тих, хто потребує допомоги (особливо вдів, людей похилого віку, хворих і фізично неповноцінних людей), а також за працездатних безробітних. В Англії в цей період виникає спеціальне законодавство «Poor Laws» із чітким регулюванням надання допомоги бідним. Уперше у світі на правовому рівні застосовуються поняття «рівень бідності» та «межа бідності». Рівень бідності визначався на підставі підрахунків щодо ціни на хліб, наявної заробітної плати та кількості непрацездатних осіб у сім'ї (дітей, пенсіонерів тощо) [4, с. 19].

У 1884 році в Німеччині була введена система державного соціального страхування; у 1871 році у Франції відкриваються особливі благодійні бюро, що стали центрами суспільної допомоги; у 1877 році у США створюється Американське товариство добродійності.

У Швеції в середині XVIII ст. у формах піклування про бідних стали розрізнятися два напрями: піклування про хворих і допомога бідним. У цей період у Швеції виникають перші лікарні. З 1862 року церковний закон поставив в обов'язок кожному церковному приходу в Швеції заснувати лікарні й будинки для бідних. Але в наданні допомоги не було системи, допомога надавалась лише в окремих випадках, також могло бути прийняте рішення про повернення допомоги. У 1847 році в Швеції приймається нова постанова про форми і способи піклування про бідних. Муніципальні реформи в 1862 році звільнили службу піклування про бідних від церкви, і з того часу воно стає муніципальним об'єктом. Постанова 1871 року щодо піклування про бідних обмежувала допомогу бідним, підставою для надання допомоги стала відсутність власних засобів, а також неможливість надання допомоги іншими особами. У цей період чітко проводилась межа між можливістю бідних і бажанням заробляти собі на життя. Лише той, хто документально підтверджував бажання заробляти на життя, користувався підтримкою суспільства.

Наприкінці XIX століття в багатьох країнах Європи, у тому числі і в Швеції, виникають спеціальні державні форми допомоги засудженим тим, хто звільнився з місць позбавлення волі; спеціальні системи догляду за хворими; спеціальна допомога

сліпим і глухим; обов'язкове державно-муніципальне навчання населення; приватне й муніципальне посередництво із забезпечення роботою; профспілкова каса допомоги для хворих, безробітних і т. п.

Паралельно з державною системою піклування про бідних формувалася система добродійних установ, спрямованих на надання, в першу чергу, індивідуальної допомоги клієнтам. Так, у 1866 році в Стокгольмі створюється організація «відкритої добродійності» – «Суспільний союз заступництва». У 1869 році в Лондоні засновується Добродійне об'єднання для координації допомоги нужденним (складається центральний каталог тих, хто потребує допомоги). Подібні організації створюються і в інших країнах світу.

У Росії початок становлення системи допомоги нужденним відбувається за часів правління Петра I, коли 8 червня 1701 року виходить указ «Про богадільні для бідних, хворих та престарілих». Згідно з цим указом, створювалися будинки для осіб, які не мали засобів існування, хворих та престарілих, їх годували за рахунок казни та надавали ліки, а також наймалися працівники, у функції яких входило доглядати за тими, хто жив у богадільні. У цей період також починають будувати дитячі притулки та інші соціальні установи. У 1780 році у Вологді було засновано перший притулок для бездомних, організований меценатом Т. Е. Колосниковим за власний кошт. За царювання Миколи I з'явилася велика кількість будинків для інвалідів, які називалися військовими богадільнями, серед них Чисменська поблизу Петербурга, Ізмайлівська біля Москви. Наприкінці XIX століття в Росії вже існувало шість інвалідних будинків, де мешкало понад 2 000 осіб [7].

У цілому XIX–XX століття були періодом активізації соціальної роботи. Формуються дві основні моделі допомоги: «американська» і «європейська», в основі поділу яких лежить різне співвідношення ролі держави і суспільства в системі соціального піклування. Для «американської» моделі характерним було переважання впливу держави, яка формує і реалізує відповідні програми соціальної допомоги й підтримки, а «європейська» модель ґрунтується на ролі допомоги в межах громади, тобто міського або сільського самоврядування.

Саме з цього часу починається професійна підготовка соціальних працівників; особливе місце в соціальній роботі займають такі види допомоги, як соціально-психологічна реабілітація й адаптація, соціокультурна анімація тощо.

Інший приклад показав у XX столітті Радянський Союз (1917–1991). Цей період в історії соціальної роботи характеризувався введенням єдиної державної системи соціального забезпечення. У цей час вдалося ліквідувати безробіття, створити систему пенсійного забезпечення, соціального страхування, безкоштовного медичного обслуговування, пільгового санаторно-курортного лікування. Однак створена система соціального забезпечення базувалася на міфологізованих уявленнях про побудову комуністичного суспільства, ігнорувалась роль суспільства, досвід закордонних країн тощо. Основою соціальної підтримки було уявлення про рівний доступ до системи мінімальних благ, наданих державою.

У міру розвитку радянського суспільства також починається відродження громадських організацій, які сприяли підвищенню форм соціального забезпечення.

На думку дослідників, з розвитком суспільства сформувалися певні парадигми допомоги: архаїчна, конфесійна, державна, громадсько-державна, соціетальна та професійна [6, с. 53–130]. Застосовуючи їх, можна проаналізувати розвиток соціальної роботи в Україні.

Так, у язичницький період для Київської Русі характерною була невіддільність людини від космічного, географічного та соціального простору. Тому благодійність розглядалась як умова єдності та включеності особи в соціум. Підтримка такої цілісності носила сакральний характер. Це були тризни, змагання, трапези, під час яких жертвувалась певна милостиня. Іншою формою допомоги були княжі бенкети, у яких брали участь члени громади з обов'язковим наданням милостині бідним.

Другий період розвитку соціальної роботи в Україні – конфесійний – розпочинається з утворення Київського князівства та хрещення Русі. Організаційними формами надання допомоги в цей час були монастирська, приходська та милостиня [2]. В монастирську допомогу входило лікування, допомога продуктами та навчання. Приходська система допомоги виступала початковою формою адміністративно-господарського механізму спільноти. Милостиня поставала як ритуал, закріплений у стереотипі необхідної поведінки відповідно до релігійного та морального закону, який забезпечував суспільну єдність.

Період общинної, церковної доброчинності триває до початку XVI століття. Запроваджуючи християнство на Русі, князь Володимир засвоїв основні заповіді християнства, що закликають людей турбуватися про ближнього, бути милосердним. У 996 році князь Володимир видав устав, в якому доручає духовенству й церковним структурам опікування та нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для сиріт тощо, встановлює для благодійних закладів «десятину» [1]. Крім того, до заслуг Володимира в справі соціальної допомоги можна віднести заснування училища для навчання убогих людей, будинків для паломників, запровадження народних свят, на яких роздавалася велика милостиня нужденним.

Розвиток благодійності в Київській Русі був перерваний монголо-татарською навалою. Об'єднуючим елементом суспільства стала православна церква. Вона виступала і єдиним захистком бідних, старців, немічних. Церква і монастирі повністю взяли на себе благочинні функції, користуючись тим, що татарські хани лояльно ставилися до духовенства, залишали за ним турботу та опіку над тими, хто її потребував [1, с. 22]. Так, найстаріша благодійницька організація у Києві була заснована неподалік від Печерського монастиря преподобним Феодосієм Печерським у 1058 році й проіснувала понад 850 років.

Після монголо-татарського ярма на українських землях розвивалися різні форми суспільної опіки у двох основних напрямках. Перший – продовження традицій особистого благодіяння й захисту убогих, старців, сиріт та інших. Другий – удосконалення форм і масштабів державної підтримки соціально вразливих верств населення при збереженні й заохоченні благодійницької діяльності церкви.

У XVI столітті починається перехід до періоду церковно-державної доброчинності, що тривала до кінця XVII століття. У цей час розвивається благодійність як на українських землях, що не входять до складу держав (Запорізька

Січ), так і на землях, що входять до складу державних утворень (наприклад, Російська держава).

З початком правління Петра I відбувається перехід до громадсько-державного періоду в історії розвитку соціальної роботи в Україні, де соціальна робота стає частиною соціальної політики і самостійним інститутом соціалізації, виховання і реабілітації індивіда. Організаційні форми надання допомоги об'єднували в цей період як державні (центральні і територіальні) структури, так і громадські, а також особистісні види допомоги. Цей напрямок набув державної підтримки за правління Катерини II, яка в 1775 році законодавчо встановила державну систему опіки «для всіх цивільних прошарків» [1, с. 25].

Специфічним різновидом громад стали церковні братства, до яких входили міщани й духовенство, що брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем, значну благодійну діяльність проводили також монастирі. Ближче до середини XIX століття благодійність при церквах набула широкого розвитку. Виникли цілі комплекси благодійницьких закладів, що склалися зі шкіл, богаділень, притулків для сиріт. Набула поширення благодійність, яка підтримувалась державою та іноді була частково державною. До такої благодійності відноситься благодійне утворення лікарень та шпиталів, при яких існували богадільні, що також приймали інвалідів.

У суспільному житті українців міцно утвердився відомий усім звичай взаємодопомоги. Найпоширеніші його форми, які існують і сьогодні, це супруга (співпраця двох сусідів) і толока (колективне виконання трудовітких і термінових робіт). Толокою переважно будували хати тощо.

Цікавим фактом є те, що в 1913 році в Києві нараховувалось 86 благодійницьких організацій, 47 надавали допомогу бідним взагалі, 15 – хворим, 24 – тим, хто навчається. Нова українська влада почала займатися суспільними проблемами у вересні 1917 року; до складу сформованого Українською Центральною Радою національного уряду – Генерального Секретаріату – увійшло Генеральне секретарство праці. Згодом його було перетворено на Міністерство праці [5, с. 12]. У XX столітті (з 1917 по 1991 рік) в історії розвитку вітчизняної соціальної роботи триває соціетальний період. Замість благодійності впроваджується «комуністичне соціальне забезпечення» – державна допомога всім нужденним. Основними формами допомоги є державне соціальне забезпечення та державне соціальне страхування, які забезпечуються системою територіальних організацій. Держава постає єдиним суб'єктом надання допомоги населенню й здійснює це у вигляді соціальної політики. Наприклад, однією із провідних організацій цього періоду можна назвати Українське товариство Червоного Хреста (1918), яке займалося допомогою біженцям, інвалідам, військовополоненим, дітям-сиротам, боротьбою з тифом та іншими масовими інфекціями, створенням шпиталів, пунктів харчування, санітарною освітою серед населення [1, с. 33]. Червоний Хрест за часів радянської влади в Україні відіграв важливу роль у системі державної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і страхування.

Після розпаду Радянського Союзу розпочався професійний період розвитку

соціальної роботи в Україні, за якого формуються основи соціальної роботи як науки та професії, коли в умовах кризи з'явилась необхідність підготовки кадрів соціальних працівників. Соціальна робота здійснюється як комплексна допомога і захист різних груп населення на професійному рівні в державних формах та у формі благодійництва від організацій й окремих суб'єктів.

Нині роль недержавних організацій у сфері здійснення соціальної роботи як в Україні, так і у всьому світі істотно зростає.

Отже, соціальна робота як суспільно значима діяльність формується з благодійності, що має свій історичний шлях становлення і розвитку, починаючи від простих відносин взаємодопомоги «людина – людині» й закінчуючи загальнодержавним і навіть міжнародним рівнем, коли деякі країни надають гуманітарну допомогу країнам, які потрапили в скрутне становище. Ця діяльність набуває не лише глобальних тенденцій, але й має свої ментальні особливості в контексті кожної національної культури.

Незважаючи на досить тривалу практику активного використання поняття «соціальна робота», її складний і багатогранний характер, динамічність соціальної діяльності заважають науковцям дійти єдиної думки в трактуванні сутності цього явища. Тому соціальна робота передусім розглядається як об'єктивно необхідне суспільне явище, практика соціального життя, навчальна, освітня дисципліна тощо. Поширеною думкою серед науковців є ідея про те, що соціальна робота має діяльнісний характер. Соціальна робота – це суспільно значима професійна діяльність, що спрямована на благо мало захищеним верствам населення, які потребують захисту й допомоги. Основою соціальної роботи є добровільність як соціальне явище, що в науковій літературі визначається як безкорислива діяльність зі створення й передання фінансових, матеріальних і духовних цінностей для задоволення життєвих потреб індивіда або соціальної групи.

Література:

1. Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть : монографія // Соціальна робота. Книга I. – К. : УДЦССМ, 2001. – 344 с.
2. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні / А. Г. Горілий. – Тернопіль, 2001. – 168 с.
3. Костина Е. Ю. История социальной работы : учеб. пособ. / Е. Ю. Костина. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2003. – 110 с.
4. Тетерский С. В. Введение в социальную работу / С. В. Тетерский. – М., 2000. – 257 с.
5. Тищенко О. В. Соціальна робота та права людини : навч. посібник / О. В. Тищенко. – К. : ВГЛ «Обрії», 2010. – 240 с.
6. Фирсов М. В. История социальной работы в России / М. В. Фирсов. – М. : Гуманит. центр ВЛАДОС, 1999. – 264 с.
7. Холостова Е. И. Генезис социальной работы в России / Е. И. Холостова. – М., 1995. – 220 с.